

การศึกษาเชิงเปรียบเทียบหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์

ศิลปกรรมในพุทธศาสนาของนิกายเถรวาทและนิกายมหายาน

: กรณีศึกษาถ้ำอชันตา รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย

A comparative study of Buddhist teachings resulting in the concept of
creative designs of Buddhist artworks in Theravada and Mahayana Buddhism

: A case study of Ajanta caves in Maharashtra state, Republic of India

บวรรัตน์ คมเวช

Bowornrach Komwech

สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ

Department of Comparative Religion

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail : Bowornrach@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 12 มิถุนายน 2565

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 17 มิถุนายน 2565

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 17 มิถุนายน 2565

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเชิงเปรียบเทียบหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในนิกายเถรวาทและนิกายมหายาน: กรณีศึกษาถ้ำอชันตา รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย” มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในนิกายเถรวาทกรณีศึกษาถ้ำอชันตา รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย 2) เพื่อศึกษาหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในนิกายมหายานกรณีศึกษาถ้ำอชันตา รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย 3) เพื่อศึกษาเชิงเปรียบเทียบหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนา ในนิกายเถรวาทและนิกายมหายาน กรณีศึกษาถ้ำอชันตา รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย

ผลการวิจัย พบว่ามีหลักธรรมคำสอนในนิกายเถรวาทและนิกายมหายานที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาให้มีลักษณะที่เหมือนกันและแตกต่างอย่างมีพัฒนาการร่วมกัน โดยหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาใน

นิกายเถรวาทและมหายานให้มีลักษณะเหมือนกัน ได้แก่ พุทธประสงค์ให้พุทธบริษัทหมั่นปฏิบัติธรรมถวายเป็นพุทธบูชาจักได้อานิสงค์สูงสุดและเพื่อให้พุทธศาสนานั้นคงสถาพรสืบต่อไป, พุทธานุญาติให้ภิกษุจำพรรษาได้ในถ้ำคูหา, พุทธโอวาทให้พุทธบริษัทหมั่นจาริกสักการะเจดีย์เพื่อจักได้ไปสวรรค์, ไตรสิกขา คือ ทาน ศีล ภาวนา และวิมุตตียัง จักสามารถไปนิพพานได้, สัมมาสมาธิในอริยสัจ 4, ไตรลักษณ์, นิรมาณกาย, พุทธประวัติและชาดก, พุทธเกษตรของนิกายเถรวาท, ธรรมกายของนิกายเถรวาทและธรรมกายของนิกายมหายาน, การปฏิบัติธรรมแบบอานาปานสติและตถาคตรรค์ของนิกายมหายานและหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในนิกายเถรวาทและนิกายมหายานให้มีความแตกต่างกันอย่างมีพัฒนาการร่วมกัน ได้แก่ การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า, พระยานิพพาน, การให้ความสำคัญในการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์, สุขชาติพุทธเกษตรในแบบมหายาน, ธรรมกายและสัมโพธิกายของมหายาน จะเห็นว่าในยุคเถรวาทหรือยุคแรก เน้นหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลให้ศิลปกรรมมีความงดงามบริสุทธิ์เรียบง่ายเพื่อการสื่อสารถึงนัยยะสำคัญของหลักธรรมคำสอนดั้งเดิมอย่างตรงไปตรงมาและรักษาแก่นแห่งสัจจะธรรมให้คงอยู่อย่างมั่นคงสืบไป ส่วนในยุคมหายานหรือยุคที่สอง นอกจากถือหลักธรรมคำสอนอันบริสุทธิ์ดั้งเดิมดังในยุคร่วมกันแล้ว ยังเกิดแนวคิดในการออกแบบประยุกต์สร้างสรรค์เพื่อการอธิบายขยายความ แจกแจงใส่รายละเอียดเพิ่มเติมลงไปในหลักธรรมคำสอนอย่างลึกซึ้ง ด้วยจินตนาการการออกแบบสร้างสรรค์และความสามารถในชั้นเชิงช่างทางศิลปะอันเยี่ยมยอดและเปี่ยมด้วยจิตอันบริสุทธิ์แห่งศรัทธาในสัจจะธรรมแห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่าที่ศักยภาพอันสูงสุดของมนุษย์พึงกระทำได้

คำสำคัญ : หลักธรรมคำสอน, พุทธศาสนานิกายเถรวาท, พุทธศาสนานิกายมหายาน

ABSTRACT

This thesis :A Comparative Study of Dhammic Principles that affected upon a Creative Conceptual Design of Buddhist artworks in Theravada and Mahayana Buddhism : A Case Study of Ajanta Caves, Maharashtra State ,republic of India ,is of 3 objectives:1.to study Dharmic Principles that affected upon a Creative Conceptual Design of Buddhist artworks in Theravada Buddhism :A case Study of Ajanta Caves, Maharashtra State, republic of India ;2.to study Dharmic Principl that affected upon a Creative Conceptual Design of Buddhist artworks in Mahayana Buddhism :A case Study of Ajanta Caves, Maharashtra State, republic of India;3.to compare Dhammic Principles that affected upon a Creative Conceptual Design of Buddhist artworks in Theravada and Mahayana Buddhism :A case Study of Ajanta Caves, Maharashtra State, republic of India.

The research results are found that the Dharmic Principles that affected upon a Creative Conceptual Design of Buddhist artworks in appliedarts in Theravada and Mahayana Buddhism are in 2 characterlisticsof appliedarts; i.e. having the sameness, ,as well as having difference with having mutual development. The dharmic principles in creative conceptual design in appliedarts in Theravada and Mahayana Buddhism, in the characterlistics of the

sameness and mutual development are : Buddha” objective towards Buddhist assembly is the effort to practice Dharma to offer to the Buddha as for the continual stability of Buddhism, Buddha”s permission that bhikkhus may stay in caves during rainy season ,and Buddha”steaching that Bhikkhus should often pilgrim for paying homage to pagodas to deserve going to heaven ; Sikkhattaya:Dana, Sila and Bhavana, and ultimate Vitmutti lead to Nibbana ; the right samadhi in the Four Noble Truths ,Tilakkhana ,Niramanakaya ,the Buddha”s life – story and jakata,Theravada Buddha kasetta, Dharmakaya in Theravada and Mahayana Buddhism, Anapanasati Dharma practice in Theravada Buddhism, and Tathaganta in Mahayana Buddhism. Dhamic principles in creative conceptual design in appliedarts in Theravada and Mahayana Buddhism are : the existence of the Buddha, phradayani buddha , the yield for the importance of Bodhisatta” s Parami creation, Sukhavadi-Buddhakasetta in Mahayana Buddhism, Dharmakaya and Sambodhikaya in Mahayana Buddhism. It can be seen that in Theravada or the first era, the Dhammic principles were made Buddhist artworks beautiful, pure and simple for communicating the essential implication of original Dharmic teachings honestly and keeping the core of Dharmic truth for continual stability. While in Mahayana or the secondary, besides mutually holding the originaliiy pure Dhammic teachings, there were more of creatively conceptual ideas for explanation and deep details on the additional enumeration of Dharmic teaching with supremely creative imagination and art-tactic ability, full of pure mind of the faith in the Buddha”s Dharmic truths, with the extent that human” shighest potential can be achieved.

Keywords: Dhamma Principle, Theravada Buddhism, Mahayana Buddhism

1. บทนำ

ศาสนาและศิลปะมีความเกี่ยวข้องกันอย่างลึกซึ้งมาแต่ครั้งโบราณกาล ทั้งสองสิ่งได้ประสานประโยชน์ซึ่งกันและกันอย่างมีอาจแยกจากกันได้จนกล่าวได้ว่าที่ใดมีศาสนาหรือความเชื่อนั้นย่อมมีศิลปะ ศิลปะอาจกล่าวได้ว่าเป็นธรรมชาติด้านหนึ่งของมนุษย์ที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความรู้สึนึกคิดในความศรัทธาและความเชื่อของผู้สร้างสรรค์ สามารถแสดงออกถึงจิตวิญญาณ สภาพความเป็นอยู่ด้านเศรษฐกิจสังคมตลอดจนการเมืองและการปกครอง ศิลปะจึงมีส่วนช่วยบันทึกเนื้อหาหรือเรื่องราวต่างๆ ในยุคนั้นๆ ไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาเรียนรู้ ศาสนาพุทธเป็นศาสนาหนึ่งที่มีหลักฐานทางศิลปกรรมปรากฏอยู่มากมาย ต่างมีความสำคัญและเป็นที่น่าศึกษาถึงแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ว่าได้รับแรงบันดาลใจมาจากหลักธรรมคำสอนในพุทธศาสนาว่าอย่างไร จึงเป็นเหตุให้ศิลปกรรมในพุทธศาสนามีลักษณะเป็นเช่นนั้น

ศาสตราจารย์พิเศษ เสฐียร พันธงชัย ราชบัณฑิต (2554: 48) ได้กล่าวไว้ว่า “ตามธรรมดาการแสดงออกซึ่งศรัทธาในศาสนา มีทางออกอยู่หลายทาง อาจเป็นทางตัวหนังสือทางประดิษฐ์ถ้อยคำ ทางดนตรี

และทางการสร้างเสริมศิลปะให้เกิดขึ้นโดยวิธีอื่นอาทิ การจัดสร้างศิลปวัตถุและปูชนียสถานเป็นต้น ” ดังนั้น การสร้างสรรค์ศิลปกรรมในพุทธศาสนา จึงเป็นวิธีหนึ่งที่ศาสนิกชนได้รับใช้ศาสนาพร้อมไปกับการปฏิบัติตนตามคำสอนในแต่ละศาสนาที่ตนนับถือ ด้วยการได้มีโอกาสใช้อัจฉริยภาพทางศิลปะมารังสรรค์ผลงานทางศาสนศิลป์ เช่น การก่อสร้าง การปั้น การวาดฯ ด้วยการบูรณาการระหว่างหลักธรรมคำสอนและศิลปะได้อย่างดีงาม ปรากฏเป็นความงดงามที่อึมเอบอยู่ในผลงานพุทธศาสนศิลปกรรม อันแฝงไว้ซึ่งพุทธิปัญญาหรือแนวทางแห่งคำสอนและความจริงอันสูงสุดของชีวิต เป็นวิธีการเผยแผ่และดำรงไว้ซึ่งความมั่นคงทางศาสนาที่สำคัญยิ่งอีกวิธีหนึ่ง

ในปัจจุบันพุทธศาสนา มีนิกายที่สำคัญ 2 นิกาย คือ นิกายเถรวาทและนิกายมหายาน ณ ดินแดนใดเป็นที่เจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาก็จะมีวัดวาอารามสถาปัตยกรรมเจดีย์หรือสัญลักษณ์ที่มีแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์จากหลักธรรมคำสอนส่งผลให้ศิลปกรรมนั้นมีเอกลักษณ์ ทำให้ทราบว่าเป็นดินแดนแห่งพุทธศาสนา ถึงแม้เทคนิควิธีการสร้างจะมีพัฒนาการทั้งรูปแบบศิลปะและเทคนิคที่เป็นไปตามยุคสมัย แต่มิได้ส่งผลให้รูปลักษณะทางทัศนภาพ คือ ภาพที่เห็นหรือสัมผัสได้ทางใจ (พระยาอนุমানราชธน, 2515: 279) ของศิลปกรรมทางพุทธศาสนานั้นแปรเปลี่ยนไป สามารถใช้เป็นประจักษ์พยานหลักฐานยืนยันความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาและในทางกลับกันคุณค่าความงามหรือความงดงามอย่างมีเรื่องราวและมีชีวิตชีวาทางพุทธิปัญญาที่ปรากฏอยู่ในรูปลักษณะของศิลปกรรมทางพุทธศาสนานั้นๆ ที่เหล่าศิลปินผู้สร้าง ได้บรรจุออกแบบสร้างสรรค์ขึ้นมาเป็นรูปเป็นร่าง ด้วยการใช้หลักการขององค์ประกอบทางทัศนศิลป์ คือ เส้น สี รูปร่าง รูปทรง (กำจร สุนพงษ์ศรี, 2551: 121) ย่อมสามารถสะท้อนให้ผู้ได้มองเห็นภาพที่ปรากฏด้วยใจอันเหมาะสมดีแล้ว ได้เกิดพุทธิปัญญาสามารถมองเห็นหรือเกิดความเข้าใจในคำสอนได้ในระดับหนึ่ง แม้ศิลปินผู้ออกแบบสร้างสรรค์พุทธศิลปกรรมนั้นจะไม่มีชีวิตอยู่แล้วก็ตาม แต่คุณค่าความงดงามในคำสอนที่สัมผัสได้ทางจิตใจ ยังคงสถิตอยู่ในผลงานชิ้นนั้นอย่างไม่มีวันเสื่อมคลาย

จากการได้เห็นศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในนิกายเถรวาทและมหายาน ในด้านสถาปัตยกรรม, มัณฑนศิลป์, ประติมากรรมและจิตรกรรม ทำให้ผู้วิจัยเกิดความสนใจอย่างแรงกล้าที่อยากทราบว่า ลักษณะของศิลปกรรมทางพุทธศาสนาต่างๆ ที่ปรากฏออกมาทางทัศนภาพหรือการมองเห็นทางใจนั้น มีนัยยะที่ต้องการสื่อความหมายไปสู่เนื้อหาในหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาอย่างไรและมีหลักธรรมคำสอนในพุทธศาสนาอะไรบ้างที่ได้ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์พุทธศิลปกรรมนั้นๆ ผู้วิจัยจึงเกิดแรงบันดาลใจที่จะทำการศึกษาเชิงเปรียบเทียบแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในนิกายเถรวาทและนิกายมหายาน กรณีศึกษา วัดถ้ำอชันตา รัฐมหาราษฏระ ในประเทศอินเดีย

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในนิกายเถรวาท กรณีศึกษาถ้ำอชันตา รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย
2. เพื่อศึกษาหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในนิกายมหายาน กรณีศึกษาถ้ำอชันตา รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย

3. เพื่อศึกษาเชิงเปรียบเทียบหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนา ในนิกายเถรวาทและนิกายมหายาน กรณีศึกษา ถ้ำอชันตา รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย

3. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research)

1) ศึกษาค้นคว้าด้วยการรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ตำราทางวิชาการ รวมถึงเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ เอกสารปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎกและเอกสารทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ เอกสาร หนังสืองานวิจัยและวิทยานิพนธ์ บทความทางวิชาการและสื่ออิเล็กทรอนิกส์ต่างๆ

2) รวบรวมข้อมูลมาศึกษาและวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบ ด้วยวิธีผสมผสานระหว่างวิธีเชิงประสบการณ์นิยมและวิธีเชิงเหตุผลนิยม

3) สรุปผลและนำเสนอผลการวิจัย

4. ผลการวิจัย

วัดถ้ำอชันตาเป็นกลุ่มวัดถ้ำในพุทธศาสนาที่สร้างเรียงรายกันในหุบเขาชื่อวินัย ด้วยการขุดเจาะเข้าไปในภูเขาหินบะซอลท์ จำนวน 29 ถ้ำ มีความยาวรวม 600 เมตร มีความโค้งคล้ายพระจันทร์เสี้ยว มีค้ำแม่แนวโคจรไหลผ่าน สร้างขึ้นในสองยุค ยุคแรกเริ่มสร้างเมื่อพุทธศตวรรษที่ 4-5 ใช้เวลาสร้างประมาณ 100 ปี ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่หลักธรรมคำสอนในนิกายเถรวาทมีความสำคัญต่อพุทธศาสนาในประเทศอินเดียและส่งผลกระทบต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ศิลปกรรม จึงเรียกว่าวัดถ้ำยุคเถรวาทจำนวน 4 วัดถ้ำ โดยแบ่งเป็นวัดถ้ำแบบเจติยะ 2 วัดถ้ำ และวัดถ้ำแบบวิหาร 2 วัดถ้ำ ต่อมาอีก 400 ปี เมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 9-12 ได้มีการสร้างเพิ่มเติมอีก 25 วัดถ้ำ เป็นวัดถ้ำแบบเจติยะ 3 วัดถ้ำและวัดถ้ำแบบวิหาร 22 วัดถ้ำ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่หลักธรรมคำสอนในนิกายมหายานกำลังมีความเจริญรุ่งเรืองและส่งผลกระทบต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ศิลปกรรม จึงเรียกว่ายุคมหายาน เมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 12 ได้หยุดการสร้างและวัดถ้ำอชันตาได้ค่อยๆ เลือนหายไปจากประวัติพุทธศาสนาในประเทศอินเดียในที่สุด กระทั่งอีก 1500 ปีต่อมามีทหารชาวอังกฤษชื่อจอห์น สมิธได้พบวัดถ้ำนี้โดยบังเอิญ ในวันที่ 28 เมษายนพ.ศ. 2462 นับเป็นการค้นพบที่มีคุณค่าแก่พุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่งจากการศึกษาวิจัยครั้งนี้สามารถสรุปผลการวิจัยซึ่งแบ่งตามวัตถุประสงค์ ดังนี้

1. หลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในนิกายเถรวาท กรณีศึกษาถ้ำอชันตา รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย

นิกายเถรวาทเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 100 เป็นนิกายที่ได้รับการรักษาระบบวินัยดั้งเดิมนับแต่ครั้งพุทธกาลไว้อย่างครบถ้วนบริสุทธิ์ทุกประการ โดยไม่มีการยกเลิกหรือเปลี่ยนแปลงในข้อธรรมวินัยแม้เพียงเล็กน้อย หลักธรรมที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในนิกายเถรวาท ได้แก่

1.1 พุทธบัญญัติให้พระภิกษุจำพรรษาในท้องคุหาได้ ซึ่งเป็น 1 ในเสนาสนะ 5 จึงส่งผลให้เกิดแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ห้องคุหาเพื่อการจำพรรษาภายในวัดถ้ำแบบวิหาร

1.2 พุทธประสงค์ให้พุทธบริษัทได้ปฏิบัติธรรมบูชาพระพุทธองค์จักมีอานิสงส์ยิ่งกว่าการบูชาด้วยสิ่งใดและเพื่อศาสนาจักสถาพรสืบต่อไป ส่งผลให้มีแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์วัดถ้ำเจติยะเพื่อการปฏิบัติธรรม โดยเฉพาะการปฏิบัติธรรมแบบอาณานิคมที่พระพุทธรูปทรงเครื่องให้ความสำคัญมาก สร้างความศักดิ์สิทธิ์

สง่างามด้วยซุ้มโค้งกุ่มขนาดใหญ่ เพื่อการรับแสงสว่างจากดวงอาทิตย์และดวงจันทร์และมีการถ่ายเทอากาศที่ดี
 ต้อนรับการนั่งสมาธิปฏิบัติธรรมสมาธิแบบอานาปานสติ ในอริยสัจ 4 ของพุทธศาสนิกชนจำนวนมากได้
 นานๆ ที่อาจมีการเจริญสมาธิภาวนาตลอดวันตลอดคืน

1.3 พุทธโอราบทให้พุทธบริษัทหมั่นจาริกไปยังสกุเจติยะเพื่อทำการสักการะและปฏิบัติธรรม คือ
 สิ่งพระองค์ทรงปรารถนา ส่งผลให้มีการสร้างองค์สกุเจติยะประดิษฐานเป็นองค์ประธานอยู่ในห้องโถงสูงใหญ่
 และมีพื้นที่ว่างเพื่อการปฏิบัติธรรมสมาธิแบบอานาปานสติ หนึ่งในมรรคมืองค์ 8 แห่งอริยสัจ 4 ใน
 ัมมจักรกัปปวัตตสูตร ตามหลักธรรมเรื่องไตรสิกขาคือศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งมีความสำคัญต่อพระโพธิสัตว์ใน
 การที่จะหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าได้ในอนาคต

1.4 พุทธโอราบทพุทธประสงค์และพุทธบัญญัติให้พระธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบและนำมาสอนเป็น
 ศาสดาแทนพระองค์สืบต่อไป จึงส่งผลให้เกิดการสร้างวัดถ้ำเพื่อการปฏิบัติธรรมและศึกษาธรรมด้วยการ
 ประดิษฐานองค์สกุเจติยะที่ทำหน้าที่เป็นธรรมเจดีย์ที่เปรียบดั่งองค์แทนพระพุทธเจ้า

1.5 หลักธรรมเรื่องการปฏิบัติธรรมสมาธิแบบอานาปานสติ ซึ่งเป็นวิธีเจริญสมาธิที่พระพุทธเจ้า
 ทรงสรรเสริญมาก (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 860) ดังพุทธโอราบทว่า“ดูก่อนอานนท์ ธรรม
 หนึ่งคืออานาปานสติ ภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัญฐาน 4 ให้บริบูรณ์...ย่อมยังโพชฌงค์ 7 ให้
 บริบูรณ์...ย่อมยังวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 861) พระพุทธองค์
 ทรงตรัสแก่พระโอรสาหลูซึ่งมีพระชันษาน้อยให้หมั่นเจริญอานาปานสติว่า “ ดูก่อนราหลู เมื่อเจริญอานาปานสติ
 แล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ แม้แต่ลมอัสสาสะปัสสาสะ ซึ่งมีในท้ายสุด ก็ดับไปโดยรู้ มิใช่ดับไปโดยไม่รู้”
 (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 861) ได้ส่งผลให้เกิดแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ให้องค์
 สกุเจติยะให้มีความศักดิ์สิทธิ์ที่เปรียบดั่งองค์แทนแห่งพระพุทธเจ้า อีกทั้งสามารถสนับสนุนการบรรลุธรรม
 แบบอานาปานสติของพุทธบริษัทผู้มาสักการะองค์สกุเจติยะให้เกิดความเข้าใจได้โดยง่าย ด้วยการออกแบบ
 เรือนองค์สกุเจติยะให้มีลักษณะเป็นรูปทรงกลม ความเรียบเนียนของผิวหินภูเขาจากรูปทรงกลมส่งเสริมให้เกิดพลัง
 สัจจะแห่งวัสดุที่สนับสนุนการนำพาให้จิตใจเข้าสู่ความสงบ ประหนึ่งว่าลูกกลมหินดวงใหญ่และหนักนี้ สามารถ
 ลอยอยู่บนฐานโค้งได้ อาจเพื่อใช้เป็นดวงนิมิตในการปฏิบัติธรรม ลักษณะการออกแบบประติมากรรมที่น่า
 ศึกษาอีกประการหนึ่งคือการเรียงตัวลดหลั่นขนาดของกรอบสี่เหลี่ยมในสัดส่วนที่เท่ากันบนบัลลังก์เหนือองค์
 สกุเจติยะ ได้แสดงนัยยะสำคัญที่อาจหมายถึงการเคลื่อนที่อย่างต่อเนื่องที่มีความสัมพันธ์กับเวลาใดเวลาหนึ่ง คล้าย
 การมองสิ่งที่กำลังเคลื่อนที่ออกจากตัวเราในช่วงเวลาหนึ่ง สิ่งนั้นย่อมมีขนาดเล็กลง อาจหมายถึงการเคลื่อนที่
 ของใจหรือการวางใจให้เคลื่อนลงสู่เรือนองค์สกุเจติยะรูปทรงกลมตามแนวดิ่งจากด้านบนขององค์สกุเจติยะรูปทรงกลม
 อาจเพื่อแสดงนัยยะสำคัญที่สนับสนุนหรือเกี่ยวข้องกับการกำหนดให้เป็นบริกรรมนิมิตรูปทรงกลมขึ้นภายในใจ
 ที่สอดคล้องกับแนวทางการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัญฐาน 4 ในอานาปานสติแบบกำหนดนิมิตดวงกลมใส
 และมีความสอดคล้องกับแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ลักษณะแนวสันหินบนเพดานโค้งบริเวณห้อง
 ทางเดินที่เรียงตัวกันเพื่อการเลียนแบบโครงสร้างอาคารไม้ นั้น แลดูคล้ายแนวสันกระดูกซี่โครงมนุษย์ สนับสนุน
 การเกิดทัศนภาพประหนึ่งว่าการก้าวเข้าสู่วัดถ้ำเจติยานี้คือการก้าวเข้าสู่ภายในร่างกายของตนเอง ทั้งนี้
 ผู้วิจัยได้ทดลองสร้างแบบจำลองขององค์สกุเจติยะให้มีรูปทรงสมบูรณ์ของวัดถ้ำเจติยะจากหลักฐานทาง

ประติมากรรม โดยจำลองส่วนบนขององค์สถูปที่มีรูปทรงโค้งคล้ายฉัตรขนาดเท่ากันเรียงกัน 3 ชั้น มีลูกหินรูปทรงกลมวางอยู่เหนือฉัตรแต่ละชั้น 3 ลูก พบว่ามีพรรณภาพคล้ายแสดงการเคลื่อนไหวของลูกทรงกลมที่กำลังเคลื่อนที่ออกจากองค์สถูปรูปทรงกลมทางบัลลังค์ลอยขึ้นสู่เบื้องบนตามแนวดิ่ง ในอาการลอยขึ้นหรือพุ่งขึ้นเป็นระยะๆ ที่เป็นระเบียบ จำนวนลูกทรงกลมรวมทั้งหมด 2 ชุด 6 ดวง ที่อาจมีความหมายของจำนวนตัวเลขที่น่าศึกษาวิเคราะห์ต่อไป เช่น อาจหมายถึงไตรสรณคม 3 ได้แก่ พระพุทฺธ พระธรรมและพระสงฆ์ อันเป็นที่พึ่ง ที่ระลึกอันสูงสุดของชาวพุทธหรืออาจแสดงถึงดวงปฐมมรรค 6 ดวงที่กล่าวไว้ใน การปฏิบัติธรรมแบบอานาปานสติ ตามแนวทางธรรมกายของหลวงพ่อดาวตมปากน้ำภาษีเจริญคือ เมื่อใจหยุดนิ่งที่ศูนย์กลางกายฐานที่ 7 จะพบ ดวงปฐมมรรค ดวงศีล ดวงสมาธิ ดวงปัญญา ดวงวิมุตต ดวงวิมุตติญาณทัศนะ ตามลำดับเป็นจำนวน 6 ดวง (คณะศิษย์ยานุศิษย์, 2555: 911)

2. หลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนา ในนิยามหายาน กรณีศึกษาถ้ำอชันดา รัฐมหารัชฏะ ประเทศอินเดีย

นิยามหายานมีต้นกำเนิดจากนิยายอาจาริยวาท ซึ่งเป็นนิยายที่เกิดขึ้นพร้อมกับนิยายเถรวาท เหตุด้วยความคิดต่างในพุทธทฤษฎีที่ทรงตรัสแก่พระอานนทก่อนการปรินิพพานว่า “ดูก่อนอานนท ถ้าสงฆ์ปรารถนาจะถอนสิกขาบทเล็กน้อยเสียบ้างเมื่อเราล่วงไปแล้วก็จงถอนเถิด” (สมเด็จพระสังฆราช (สา), 2535: 44) ซึ่งนิยายอาจาริยวาทหรือมหาสังฆิกะ(สงฆ์จำนวนมาก)นี้ เป็นนิยายที่ยินยอมให้มีการยกเลิกธรรมวินัยเล็กน้อยบางประการ ตามความจำเป็นต่อสถานการณ์ ต่อมาได้มีการสลายตัวของนิยายอาจาริยวาทและนิยายย่อยอื่นๆ เพื่อเกิดการรวมตัวขึ้นเป็นนิยายใหม่ เรียกว่านิยามหายาน ที่มีความหมายว่ายานลำใหญ่เพื่อนำพาสรรพสัตว์ไปสู่นิพพาน ดังนั้นหลักธรรมคำสอนดั้งเดิมอันบริสุทธิ์ที่นิยายอาจาริยวาทพึงรักษาไว้ได้ จึงสืบทอดมาถึงนิยามหายานเช่นกัน และมีการรณาคัมภีร์และพระสูตรเพิ่มเติม หลักธรรมที่ส่งผลต่อแนวคิดในการสร้างสรรค์ศิลปกรรม มีดังนี้

2.1 หลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์งานศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในนิยามหายาน เป็นหลักธรรมคำสอนดั้งเดิมอันบริสุทธิ์เหมือนกับนิยายเถรวาทที่กล่าวมาแล้วในข้อ 1.1-1.4 ที่ได้ส่งผลต่อแนวคิดในโครงสร้างโดยรวมทางสถาปัตยกรรมและมณฑปศิลปในลักษณะเช่นเดียวกัน

2.2 หลักธรรมคำสอนเรื่องการปฏิบัติธรรมแบบอานาปานสติ ได้ส่งผลให้มีแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์รูปทรงองค์สถูปให้มีลักษณะโครงสร้างหลัก 4 ส่วน คือ ฐาน, องค์สถูป, บัลลังค์และส่วนบนที่คล้ายฉัตรซ้อนกัน 3 ชั้น มีการออกแบบฐานแบบย่อมุมโดยรอบองค์สถูปและตกแต่งอย่างสวยงาม มีการประดิษฐานพระพุทธรูปไว้บนฐานย่อมุม เหนือพระพุทธรูปมีองค์สถูปลักษณะกลมป้อมเพื่อแสดงตำแหน่งของพระพุทธรูปว่าประดิษฐานอยู่ภายในองค์สถูปรูปทรงกลม เหนือองค์สถูปมีบัลลังค์สี่เหลี่ยมและมีกรอบสี่เหลี่ยมลดหลั่นขนาดในสัดส่วนเดียวกันแสดงนัยยะเรื่องทิศทางการเคลื่อนไหวในช่วงเวลาหนึ่งเข้าสู่องค์สถูป เหนือบัลลังค์มีส่วนโค้งของวงกลมคล้ายร่มฉัตรเรียงขนาดลดหลั่นกัน 3 ชั้นจากขนาดใหญ่ขึ้นไปสู่ขนาดเล็ก และยังมีลูกกลมเล็กซ้อนซ้อนอยู่ภายในลูกกลมใหญ่อีกชุดละ 2 ดวง คล้ายเมล็ดของผลไม้ที่ซ้อนอยู่ภายในเนื้อผลไม้ที่ซ้อนอยู่ในเปลือกผลไม้ อีกทั้ง เป็นอาการของการพุ่งขึ้นเรียงกันเป็นระยะอย่างมีระเบียบ อาจแสดงนัยยะสำคัญที่แสดงทิศทางการเคลื่อนที่ของลูกทรงกลมออกจากองค์สถูปลอยขึ้นสู่เบื้องบนตามแนวดิ่งทางบัลลังค์ ซึ่งเป็นทิศทางที่

สวนทางกันกับการเคลื่อนที่ลงสู่องค์สถูปทางบัลลังก์ การซ้อนกันของลูกหินกลมๆ นี้รวมทั้งหมด 9 ดวงกลม 3 ขนาด อาจแสดงนัยยะสำคัญของการเคลื่อนที่และเวลาเช่นเดียวกัน ซึ่งตัวเลขของลูกทรงกลมที่ผุดซ้อนกันทั้งหมด 9 ดวงนี้ อาจมีนัยยะสำคัญเช่นกัน เช่น หลักธรรมคำสอนเรื่องโลกุตรธรรม 9 ฯ มีการจัดวางตำแหน่งให้องค์พระสถูปอยู่ในตำแหน่งแนวกลางค่อนข้างไปทางด้านหลังของห้องโถงที่มีเพดานโค้งสูงใหญ่ที่ตอบรับกับรูปทรงขององค์สถูปที่สูงใหญ่อย่างสมบูรณ์ ได้ประสานประโยชน์กับพื้นที่ว่างโดยรอบรองรับปริมาตรแห่งองค์สถูปเจดีย์ของทั้งสองนิกายอย่างงดงาม และได้รับการประดิษฐานไว้ ณ ตำแหน่งที่คล้ายภายในกึ่งกลางห้องของมนุษย์หรือลอยอยู่ในร่างกายของเราเองเพราะการออกแบบเพดานโค้งที่มีแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ให้เป็นแนวสันหินเรียงกันเป็นแถวเป็นแนวเต็มพื้นที่เพดานนั้น มองดูคล้ายลักษณะการเรียงตัวของกระดูกซี่โครงมนุษย์ สันสนุนทรงสภาพเหมือนการย่างก้าวเข้าสู่ภายในร่างกายของตนเอง

2.3 หลักธรรมเรื่องตถาคตครรรค์ เป็นหลักธรรมคำสอนที่กล่าวว่ามนุษย์มีธรรมชาติภายในตัว ซึ่งอาจมีลักษณะเปรียบดั่งพื้นว่างสำหรับสภาวะแห่งพุทธจิตอันบริสุทธิ์ ในสุวรรณประภาสโตสูตร ที่กล่าวว่า“อนึ่งในการเข้าไปสู่ธรรมธาตุ พึงเข้าไปภายใน อันเป็นตำแหน่งที่พระสถูปซึ่งเปรียบด้วยอัฐภาพแห่งธรรมอันลึกซึ่งประดิษฐานดีแล้วและณ ที่นั้น ในกลางพระสถูป จะพึงเห็นพระศากยมนีชินเจ้าทรงประกาศพระสูตรนี้อยู่ด้วยพระสุรเสียงที่ไพเราะจับใจ (ดร.ชนิดา จันทราศรีไสล, 2557: 239) ซึ่งอาจมีนัยยะสำคัญในการอธิบายหรือแสดงถึงคำสอนที่เชื่อมโยงไปสู่การปฏิบัติธรรมแบบอานาปานสติ ที่อาจส่งผลให้มีแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์รูปทรงองค์สถูปเจดีย์ให้มีการประดิษฐานพระพุทธรูปประทับยืนและนั่งในองค์สถูปรูปทรงกลม

2.4 หลักธรรมเรื่องอริยสัจ 4 ได้ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ให้มีประติมากรรมธรรมจักรและกวางหมอบที่ฐานประดิษฐานพระธยานิพุทธรูปในท้องบูชาของวัดถ้ำแก้ววิหาร ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการแสดงปฐมเทศนาหรือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

2.5 หลักธรรมเรื่องตรีกาย ได้ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์พระพุทธรูปของนิคายมหายานอย่างมาก ทั้งด้านสถาปัตยกรรม, มัณฑนศิลป์, ประติมากรรมและจิตรกรรม จากบันทึกทางประวัติศาสตร์ ประมาณปี พ.ศ. 500 ทางตอนเหนือของประเทศอินเดีย กษัตริย์ชาวกรีกผู้นับถือพุทธศาสนา นิกายมหายาน ได้สร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรก ต่อมาเมื่อมีการสร้างวัดถ้ำถ้ำชันด้ายยุคที่สองในพุทธศตวรรษที่ 9 (พ.ศ. 900) จึงมีการสร้างพระพุทธรูปในวัดถ้ำถ้ำชันด้ายปางต่างๆ ขึ้นอย่างมากมาย ความหมายของตรีกายคือกายของพระพุทธเจ้ามี 3 กายได้แก่ นิรมานกาย ธรรมกายและสัมโพธิ์กาย “นิรมานกายหมายถึงกายหยาบของมนุษย์ที่ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์...ธรรมกายหมายถึงองค์แท้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งอยู่ในภาวะที่เป็นกฎความจริงทางธรรมชาติที่ไม่ดับสูญ มีอยู่ตลอดเวลาเป็นนิรันดร์...สัมโพธิ์กายหมายถึงกายที่เป็นรัศมีเรืองรองเป็นแสงสว่างแผ่ซ่านไปไม่มีสิ้นสุด (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2546: 18-19) ธรรมกายเป็นธรรมธาตุอันบริสุทธิ์ที่สามารถมีจำนวนมากเท่าเม็ดทรายในท้องน้ำ จึงส่งผลให้มีประติมากรรมพระพุทธรูปและจิตรกรรมพระพุทธรูปจำนวนมากปรากฏอยู่ในวัดถ้ำถ้ำชันด้ายมหายาน จากความหมายของ “นิรมานกาย คือ ร่างกายของมนุษย์ธรรมดา ประกอบด้วยขันธ์ 5 (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) และตกอยู่ในอำนาจของความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ” ศาสตราจารย์พิเศษเสฐียร พันธรักษ์, ราชบัณฑิต, 2554: 183) พระพุทธรูปของนิคายมหายานจึงมีแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ในพุทธอริยาบท 2 ลักษณะ คือ นุ่มนวลอ่อนไหวแบบมนุษย์ธรรมดา

ตามความหมายของนิรมาณกายและพุทธอริยาบทแบบเทพเจ้าอันศักดิ์สิทธิ์ทรงพลังอำนาจอย่างน่าเกรงขามตามความหมายของพระอาทิตย์ผู้ศักดิ์สิทธิ์สูงสุด

2.6 หลักธรรมเรื่องพระอาทิตย์ผู้เกิดขึ้นเองพร้อมโลกเป็นผู้นำบันดาลให้เกิดพระยานิพพานเจ้าและพระโพธิสัตว์คู่พระบารมี ได้ส่งผลให้เกิดแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ประติมากรรมพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิในหีบงูชาในลักษณะของพุทธอริยาบทที่เข้มแข็งนั่งสงบประดุจเทพเจ้าอันศักดิ์สิทธิ์และมีพระโพธิสัตว์องค์หนึ่งในลักษณะที่อ่อนไหวแบบมนุษย์ธรรมดาและมีเครื่องทรงตามพระบารมี เช่น พระปัทมปาณีทรงถือดอกบัว พระวัชรปาณีทรงถือสายฟ้า ประทับยืนซ้ายขวาของพระพุทธรูปและตามที่แตกต่างกัน ของวัดถ้ำอชันต้า

2.7 หลักธรรมเรื่องพระโพธิสัตว์ นิกายมหายานให้ความสำคัญต่อการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์มาก พระโพธิสัตว์ในนิกายมหายานมีคุณลักษณะและคุณสมบัติประดุจเทพเจ้าอันสูงส่งผู้คอยดูแลมนุษย์ผู้ทำความดี โดยยกระดับการให้ความสำคัญเทียบเท่าพระอรหันต์ นิกายมหายานสอนว่าทุกคนสามารถตั้งจิตเป็นพระโพธิสัตว์ได้และไม่ว่าผู้นั้นจะมีความยากลำบากในการทำดีเพียงไร ก็ยังมีพระโพธิสัตว์องค์สำคัญที่เป็นคู่พระบารมีของพระยานิพพานเจ้าคอยดูแลเฝ้ามองปกป้องคุ้มครองและให้กำลังใจอยู่เสมอ ส่งผลให้เกิดภาพจิตรกรรมพระโพธิสัตว์วัชรปาณีและพระโพธิสัตว์ปัทมปาณีขนาดใหญ่ที่สวยงามสดงดงามในพระอริยาบทเฝ้ามองมายังผู้ทำความดีและหมั่นสวดมนต์ระลึกถึงพระองค์ ด้วยพระโพธิสัตว์มิได้จบสิ้นหรือสิ้นสุดที่การได้เป็นพระพุทธรูปเท่านั้น แต่เพราะสามารถยังใจมิให้ก้าวสู่นิพพานเพื่อหันกลับมาช่วยเหลือผู้อื่น เปรียบดังเช่นพระพุทธรูปที่ได้ทรงพิจารณาถึงบัวสีเหล่า หลังจากที่ได้ทรงตรัสรู้จะธรรมด้วยพระองค์เองว่ายังมีผู้สามารถบรรลุธรรมตามพระองค์ได้ จึงทรงตัดสินใจหันกลับมาเผยแผ่สั่งสอนธรรมแก่มวลมนุษย์อีก 45 พรรษา เพื่อช่วยผลักดันให้มนุษย์ร่วมโลกดำเนินไปสู่ความเป็นพุทธะให้ได้ก่อน โดยเปิดโอกาสให้ทุกคนมีสิทธิ์ตั้งปณิธานเป็นพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ได้อย่างเท่าเทียมกัน นิกายมหายานจึงสามารถสร้างขวัญและกำลังใจให้แก่พุทธบริษัท ที่จะแสดงพลังแห่งศักยภาพของตนเพื่อการสร้างบารมีให้ยิ่งขึ้นไป ศิลปกรรมวัดถ้ำอชันต้าในยุคที่สองในรูปแบบอลังการงานสร้างสรรค์อันสวยงามสดงดงามตระการตาน่าอัศจรรย์ใจด้วยฝีมือพุทธบริษัทจึงเกิดขึ้น

2.7 หลักธรรมคำสอนเรื่องดินแดนสุขาวดีพุทธเกษตร เป็นหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลให้วัดถ้ำอชันตมหายานมีความสวยงามโดดเด่นเป็นพิเศษ ดินแดนนี้เป็นที่ประทับของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ ที่ผู้ตั้งจิตเป็นพระโพธิสัตว์จักได้ไปถึงเมื่อละจากโลกมนุษย์ ด้วยมีพระสูตรพรรณนาความงดงามของดินแดนนี้ไว้อย่างลึกลับซึ้งกินใจ เป็นการจุดประกายพลังแห่งการสร้างสรรค์ผลงานจิตรกรรมให้สวยงามสดงดงามด้วยสีสนของพฤษชาติดอกไม้เนาว์พรรณและสัตว์ชั้นสูง กระจายอยู่เต็มพื้นที่ของผนังและเพดานภายในวัดถ้ำวิหคารามหายนดุจจำลองดินแดนสวรรค์สุขาวดีพุทธเกษตรมาไว้ในวัดถ้ำอชันต้าแห่งนี้

3. ศึกษาเชิงเปรียบเทียบหลักธรรมคำสอนที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ศิลปกรรมในพุทธศาสนาของนิกายเถรวาทและนิกายมหายาน : กรณีศึกษาวัดถ้ำอชันต้า รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย

หลักธรรมคำสอนของทั้งสองนิกายได้ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ให้มี 2 ลักษณะ ดังนี้

3.1 หลักธรรมคำสอนของนิกายเถรวาทและนิกายมหายานที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ให้ศิลปกรรมมีลักษณะที่เหมือนกัน

1) พุทธประสงค์ให้พุทธบริษัทได้ปฏิบัติธรรมบูชา, พุทธโอวาทให้พุทธบริษัทหมั่นจาริกไปยังสกุ๊ปเจติยะ, พุทธานุญาติให้ภิกษุอยู่ห้องคูหาภายในถ้ำได้, ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา การบำเพ็ญเนชัมบารมีของพระโพธิสัตว์และพึงมีพระธรรมเป็นองค์ศาสดา หลักธรรมนี้ได้ส่งผลให้มีการออกแบบสร้างวัดถ้ำอชันต้าในสองยุคสมัยในลักษณะเหมือนกัน โดยมีรูปแบบแผนผังโดยรวมของวัดถ้ำเจติยะและวัดถ้ำวิหารในประโยชน์ใช้สอยที่เหมือนกัน ในสัดส่วนที่ใกล้เคียงกัน โดยวัดถ้ำเจติยะ จะมีแบบแผนผังลักษณะเป็นห้องโถงขนาดใหญ่ 1 ห้อง มีเพดานโค้งสูงเพื่อผลทางด้านสวณียศาสตร์คือการสะท้อนของเสียงที่ได้ยินอย่างทั่วถึง รองรับความสูงส่งขององค์สกุ๊ปเจติยะองค์ประธาน ที่ประดิษฐานไว้ที่แนวกลางชิดไปทางด้านหลังของห้องโถง เพื่อเป็นจุดรวมสายตาของผู้ที่ได้ก้าวเข้าสู่ห้องโถงนี้ องค์สกุ๊ปเจติย์ต่างมีโครงสร้างหลักในลักษณะเดียวกัน ได้แก่ ฐาน, เรือนองค์สกุ๊ป, บัลลังก์และส่วนบนที่มีลักษณะคล้ายฉัตรอย่างมีนัยยะสำคัญในเชิงสัญลักษณ์ที่สนับสนุนการปฏิบัติธรรมสัมมาสมาธิแบบอานาปานสติคือกำหนดบริกรรมภาวนาพิจารณาลมหายใจ พัฒนาจิตให้บริสุทธิ์มุ่งสู่พระนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนาของทั้งสองนิกาย แม้องค์สกุ๊ปของยุคมหายานจะมีรายละเอียดเพิ่มเติมคือพระพุทธรูปและลวดลายตกแต่งซึ่งเป็นความแตกต่าง แต่ถือได้ว่ามีลักษณะเหมือนกันในโครงสร้างหลัก มีพื้นที่ว่างบริเวณหน้าองค์สกุ๊ปเพื่อการนั่งสักการะบูชาและปฏิบัติธรรม มีการใช้แนวเสาที่ค้ำยันเพดานโค้งสูงให้เป็นแนวแบ่งเขตห้องโถงออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ ส่วนทางเดินด้านข้างฝั่งขวาและซ้ายที่มีเพดานต่ำกว่าห้องโถงกลางเหมือนกัน ทางเดินนี้เชื่อมต่อกับทางเดินหลังองค์สกุ๊ปเจติยะ เพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ เช่น การเวียนเทียนบูชาในวันสำคัญทางศาสนา การเดินจงกรมฯ ซึ่งเป็นลักษณะที่เหมือนกันในวัดถ้ำแบบเจติยะของทั้งสองนิกาย

2) หลักธรรมคำสอนเรื่องไตรกายของมหายานและทวิกายของเถรวาทในส่วนของนิรมานกายที่มีการให้ความหมายที่ตรงกัน แม้จะไม่ปรากฏพระพุทธรูปในวัดถ้ำยุคเถรวาท แต่ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาหลักธรรมของนิกายเถรวาทเพิ่มเติมเพื่อการศึกษาเชิงเปรียบเทียบให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจน กล่าวคือนิรมานกายเป็นกายมนุษย์ที่ใช้ในการตรัสรู้ธรรมของพระพุทธเจ้าที่ยังอยู่ในภพแห่งไตรลักษณ์มีเกิด แก่ เจ็บ ตาย เพื่อสอนให้เห็นว่าร่างกายล้วนเป็นอนัตตาไม่เที่ยงแท้จึงส่งผลให้พระพุทธรูปในนิกายมหายานมีความนุ่มนวลอ่อนช้อยด้วยพุทธลักษณะเป็นมนุษย์ธรรมดา

3) หลักธรรมคำสอนเรื่องการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์ที่เชื่อมโยงกับความสำคัญของอานาปานสติมีกล่าวอยู่ทั้งในนิกายเถรวาทและนิกายมหายาน ในความหมายที่เหมือนกันกล่าวคือเป็นผู้มีจิตตั้งมั่นที่จะทำความดีเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นก่อนที่จะช่วยเหลือตนเองทั้งในพุทธประวัติและพุทธชาดก ซึ่งเป็นความเหมือนกันในจุดเริ่มต้นที่พระพุทธองค์ทรงยกตัวอย่างพระองค์เองที่ได้เคยเป็นพระโพธิสัตว์และด้วยการปฏิบัติธรรมแบบ

อานาปานสติ ได้ทำให้พระองค์ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าได้ในที่สุด ดังพุทธโอวาทว่า “ภิกษุทั้งหลาย ดังที่เป็นมา เรานั้น ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังมิได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ก็อยู่ด้วยวิหารธรรม (คืออานาปานสติ) นี้โดยมาก, เมื่อเรานั้นเป็นอยู่โดยวิหารธรรมนี้โดยมาก กายก็ไม่เมื่อย ตาก็ไม่เหนื่อย และจิตของเรา ก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ด้วยไม่ถือมั่น เพราะฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุหวังว่า กายของเราไม่พึงเมื่อย ตาก็ไม่พึงเหนื่อยและจิตของเรา ก็พึงหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายด้วยไม่ถือมั่น, ก็พึงมนสิการอานาปานสติสมาธินี้แลให้มาก” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต): 860)

3.2 หลักธรรมคำสอนของนิกายเถรวาทและมหายานที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ศิลปกรรมให้มีลักษณะที่แตกต่างอย่างมีพัฒนาการร่วมกัน

1) หลักธรรมคำสอนเรื่องการปฏิบัติธรรมแบบอานาปานสติ หนึ่งในมรรคมงคล 8 ในอริยสัจ 4 จากธัมมจักรกัปปวัตตสูตร ในส่วนของสัมมาสมาธิคือการนั่งสมาธิพิจารณาลมหายใจ โดยยังคงมีองค์สอุปทรงกลมที่ทำหน้าที่คล้ายดวงนิมิตลอยอยู่ภายในกลางท้องท่ามกลางเพดานที่มีลักษณะคล้ายกระดุกซี่โครง ซึ่งเป็นพื้นที่อันว่างและกว้าง สมกับความวิริยะอุตสาหะของเหล่าพุทธศิลปินผู้สร้าง ซึ่งท่านอาจเป็นถึงพระอรหันต์ผู้บรรลุธรรมแล้วหรือนักสร้างบารมีจิตโพธิสัตว์ ที่ได้มีความพยายามขุดเจาะหินภูเขาจำนวนมาก เพื่อให้เกิดพื้นที่ของความว่าง (space) ขนาดใหญ่ให้สมกับความว่างที่เกิดขึ้นภายในใจ ได้ทำให้ผู้วิจัยเกิดทัศนภาพว่าห้องโถงเจติยานี้คือภายในลำตัวของมนุษย์ ประหนึ่งว่าได้ก้าวเข้าสู่ภายในร่างกายของตนเองในทันทีที่ได้ก้าวเข้าสู่ห้องโถงเจติยานี้และตำแหน่งองค์สอุปเจติยาคือตำแหน่งแห่งนิมิตรูปทรงกลมหรือดวงนิมิต ที่ลอยอยู่ในกลางลำตัวที่อาจ คือ ดวงจิตหรือดวงธรรม ตามหลักการของสติปัฏฐาน 4 ซึ่งอาจเป็นตำแหน่งของการวางใจที่เหมาะสมที่สุดต่อการปฏิบัติธรรม เมื่อเปรียบเทียบลักษณะขององค์ประกอบทางศิลปะด้วยการออกแบบรูปทรงองค์สอุปในนิกายเถรวาทที่แสดงความเรียบง่าย ในขณะที่ยุคมหายานมีการประดิษฐ์พระพุทธรูปและมีการตกแต่งโดยรอบองค์สอุปจึงมีลักษณะศิลปกรรมที่ดูเสมือนมีความแตกต่างกันมากแต่เป็นความแตกต่างอย่างมีพัฒนาการร่วมกันเพราะยุคนิกายมหายานได้มาสร้างในภายหลังและได้นำลักษณะโครงสร้างหลักจากองค์สอุปเจติยานะในยุคนิกายเถรวาทมาสร้าง รูปทรงขององค์สอุปเจติยาก็ทั้งสองนิกายจึงมีองค์ประกอบศิลปะทางโครงสร้างหลักในลักษณะเดียวกัน ได้แก่ ฐาน, องค์สอุป, บัลลังก์และส่วนบนที่มีลักษณะคล้ายฉัตร เพดานในวัดถ้ำเจติยานะของมหายานที่แสดงแนวสันหินเต็มพื้นที่เพดานนั้น น่าจะได้รับพัฒนาการมาจากเพดานในส่วนทางเดินของวัดถ้ำเจติยานะเถรวาทซึ่งมีแนวสันหินเรียงตัวอยู่ด้วย จึงสามารถกล่าวได้ว่ามีความแตกต่างอย่างมีพัฒนาการร่วมกัน

2) หลักธรรมคำสอนเรื่องพระโพธิสัตว์และพุทธประวัติ แม้ไม่มีจิตรกรรมที่เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์และพุทธประวัติปรากฏในวัดถ้ำยุคเถรวาท แต่หลักธรรมคำสอนเรื่องการสร้างบารมี 10 ทศนของเจ้าชายสิทธัตถะ โพธิสัตว์ก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้นมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกของนิกายเถรวาท เมื่อได้เปรียบเทียบกับเรื่องราวการสร้างบารมีและพุทธประวัติจากภาพจิตรกรรมในวัดถ้ำวิहारยุคมหายาน ปรากฏว่ามีหลายเรื่องที่มีความคล้ายกันโดยเฉพาะพุทธประวัติที่เหมือนกัน การตั้งจิตเป็นพระโพธิสัตว์นั้นเถรวาทถือว่าเป็นสิ่งสำคัญไม่มากไปกว่าผู้ตั้งจิตบำเพ็ญเพียรขัดเกลาคใจของตนเองด้วยการบวช ความแตกต่างที่แสดงออกมาทางลักษณะของจิตรกรรมนี้ถือเป็นความแตกต่างที่มีพัฒนาการร่วมกันเพราะมหายานเริ่มต้นการเป็น

พระโพธิสัตว์จากหลักธรรมคำสอนดั้งเดิมเดียวกันกับนิกายเถรวาท ก่อนที่จะมีพัฒนาการให้พระโพธิสัตว์มีความสำคัญเทียบเท่าพระอรหันต์ ในนิกายเถรวาทได้มีคำสอนเรื่องวัฏสงสาร 31 ภูมิที่ยอมรับการมีเทพเทวดาผู้มีฤทธิ์เดชอยู่ในชั้นต่างๆ ซึ่งคือเหล่าเทพเจ้าผู้มีบารมีและความสามารถเฉพาะด้าน นิกายเถรวาทจึงมุ่งสู่การหลุดพ้นจากอำนาจแห่งกิเลส ปฏิเสธอำนาจหรืออิทธิฤทธิ์จากเทพเจ้าใดๆ และเน้นว่าพระโพธิสัตว์ยอมเป็นมนุษย์ธรรมดา

3) หลักธรรมคำสอนเรื่องดินแดนสุขาวดีพุทธเกษตร และมีเรื่องราวของพุทธประวัติและชาดกที่ไม่ต่างไปจากพุทธประวัติของนิกายเถรวาทรวมอยู่ในดินแดนสุขาวดีพุทธเกษตร ที่สนับสนุนการให้กำลังใจแก่ผู้สร้างบารมีความดีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งหลักธรรมคำสอนของนิกายเถรวาทในเรื่องพุทธเกษตรนั้นได้มีอยู่เช่นเดียวกับเรื่องพระโพธิสัตว์ แต่เถรวาทมิได้เน้นย้ำหรือรจนาเพิ่มเติมให้กว้างขวางและให้ความสำคัญเทียบเท่าหลักธรรมคำสอนอื่นๆ

4) หลักธรรมคำสอนเรื่องไตรกาย ในส่วนของธรรมกาย ในนิกายมหายานได้อธิบายการมีจำนวนมากเท่าเม็ดทรายในคางคานที่หรือมหาสมุทรทั้งสี่ของธรรมกาย จึงมีปฏิมากรรมและจิตรกรรมพระพุทธรูปปางสมาธิจำนวนมากประทับนั่งเรียงรายกันอย่างเป็นระเบียบที่ผนังหน้าห้องบูชาพระธยานิพุทธในวัดถ้ำแก้ววิหาร คำว่าธรรมกายในนิกายเถรวาทเป็นคำที่มีอยู่ดั้งเดิม ตามที่ได้มีการกล่าวถึงความหมาย, คุณลักษณะ, คุณสมบัติและคุณวิเศษของธรรมกายหลายแห่งในพระไตรปิฎกและอรรถกถารวมถึงคัมภีร์พระสูตรอื่นๆ ที่รจนาขึ้นภายหลัง “คำว่าธรรมกายนั้นมีมาในพระไตรปิฎกรวมทั้งหมดที่มาเป็นคำโดด 3 ครั้งและมาในคำสมาสคือคำว่าพุทธมกายา ครั้งรวมเป็น 4 ครั้ง ที่มาเป็นคำโดด 3 ครั้งนั้นมาในรูปเป็น “ธมมกาโย” 2 ครั้ง “ธมมกาย” 1 ครั้ง แต่ในทั้งหมด 4 ครั้งนั้น ครั้งที่สำคัญที่สุดคือที่มาในตัวพระสูตรแท้ๆ ซึ่งเป็นข้อความร้อยแก้วมีครั้งเดียว นอกนั้นมาในคัมภีร์อรรถาธิบาย (พระไตรปิฎกเล่ม 32-33) เป็นคำร้อยกรองประเภทเล่าประวัติเชิงสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้า (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 85-86) โดยรูปศัพท์ 43 รูป โดยหลักฐานที่มา 125 แห่ง รวม 168 แห่ง (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 96-97) แสดงให้เห็นว่าเถรวาทมิได้ปฏิเสธเรื่องธรรมกายแต่ได้ให้ความสำคัญมากไปกว่าหลักธรรมคำสอนอื่นๆ การให้ความหมายของธรรมกายในนิกายเถรวาทนั้นผู้วิจัยได้แยกเป็น 2 กลุ่มเพื่อการศึกษา กลุ่มแรกให้ความหมายในมิติของการปริยัติว่าธรรมกายคือ กายแห่งธรรม หรือกองรวมแห่งธรรมที่หมายถึงหมวดหมู่แห่งธรรมหรือหลักธรรมคำสอนในพระไตรปิฎกทั้งหมด กลุ่มที่ 2 ให้ความหมายในมิติทางปฏิบัติว่าธรรมกาย คือ สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติธรรมแบบอานาปานสติด้วยการกำหนดบริกรรมนิมิตดวงแก้วรูปทรงกลมในนิกายเถรวาทแม้มีบางสำนักสอนวิธีปฏิบัติแบบอานาปานสติตามหลักสติปัฏฐาน 4 เพื่อการศึกษาเรื่องธรรมกายโดยเฉพาะ และในปัจจุบันก็ยังคงมีอยู่หลายสำนัก เช่น สำนักวัดปากน้ำภาษีเจริญ, สำนักวัดป่าเจริญธรรม, สำนักวัดหลวงพ่อดาวธรรมกายาราม, สำนักวัดพระธรรมกายฯ ที่มีการกล่าวถึงดวงธรรมที่ผุดขึ้นกันในสมาธิจิตที่อาจคล้ายกับรูปทรงกลมที่ซ้อนกันที่ส่วนบนขององค์สลุบเจดีย์ แต่นิกายเถรวาทก็ให้ความสำคัญเทียบเท่าหลักธรรมคำสอนอื่นๆ มิได้กล่าวให้เป็นจุดเด่นกว่าหลักธรรมคำสอนอื่นๆ ในขณะที่นิกายมหายานได้สนับสนุนหลักธรรมคำสอนเรื่องธรรมกายอย่างยิ่งและจริงจัง โดยมีการรจนาคัมภีร์พระสูตรเพิ่มเติมเช่นเดียวกัน ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับธรรมกายไว้อย่างมากมายหลายสำนัก แต่ละสำนักก็มีความแตกต่างในส่วนของการรายละเอียด หลักธรรมคำสอนเรื่องธรรมกายของ

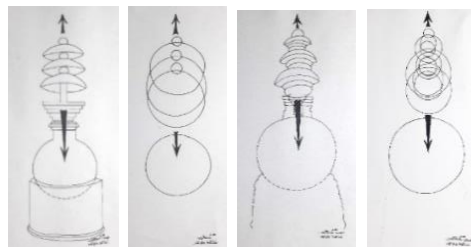
นิกายมหายานได้เชื่อมโยงกับความหมายของการตั้งจิตเป็นพระโพธิสัตว์ว่ามีความสำคัญที่เกี่ยวข้องกัน คือ ธรรมชาติที่มีอยู่ในนิรมาณกายหรือกายมนุษย์ทุกคน ซึ่งเป็นการส่งเสริมให้ตระหนักในสำคัญที่ได้เกิดเป็นมนุษย์ เพื่อการนั่งปฏิบัติธรรมสมาธิแบบอานาปานสติวางใจสู่ศูนย์กลางกายหรือภายในกลางท้องของตนเองได้ ให้มองตนเองอย่างมีคุณค่าเพียงพอต่อการช่วยเหลือผู้อื่น สร้างความรักความเอื้ออาทรต่อกันไม่ทอดทิ้งกัน ดูแลกันและกัน แม้ดูแลเพื่อนมนุษย์ร่วมโลกก็ย่อมทำได้

ภาพที่ 1-2 : องค์สตูปเจติยะและส่วนบนขององค์สตูปในวัดถ้ำเจติยะยุคเถรวาท

ภาพที่ 3-4 : องค์สตูปเจติยะและส่วนบนขององค์สตูปในวัดถ้ำเจติยะยุคมหายาน

คำอธิบาย ภาพที่ 1-4 เป็นภาพลายเส้นจำลองการถอดแบบและขยายแบบเฉพาะส่วนบนขององค์สตูปเจติยะยุคเถรวาท (หินยาน) และยุคมหายาน (อาจารย์วาท) จะเห็นว่ามัลักษณะเป็นรูปทรงกลมซ้อนกัน 3 ชั้น โดยศึกษาจากประติมากรรมในวัดถ้ำอชันต้า แสดงลักษณะของศิลปกรรมประเภทประติมากรรมที่เกิดจากแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ที่แตกต่างอย่างมีพัฒนาการร่วมกัน

ภาพที่ 5-6 : องค์สตูปเจติยะและทิศทางการเคลื่อนไหวทางจิตภาพในวัดถ้ำเจติยะยุคเถรวาท

ภาพที่ 7-8 : องค์สตูปเจติยะและทิศทางการเคลื่อนไหวทางจิตภาพในวัดถ้ำเจติยะยุคมหายาน

คำอธิบายภาพที่ 5 และ 7 ภาพลายเส้นแสดงทิศทางการเคลื่อนไหวทางทัศนภาพของบางสิ่งทีอาจเป็นการวางใจให้เข้าสู่เรือนองค์สตูปทางด้านบนของบัลลังก์ ซึ่งเรือนองค์สตูปรูปทรงกลมนี้ อาจทำหน้าที่คล้ายดวงนิมิตในการบริกรรมภาวนาและทิศทางการเคลื่อนที่ของรูปทรงกลมออกจากเรือนองค์สตูปลอยขึ้นสู่เบื้องบนทางบัลลังก์ขององค์สตูปเจติยะยุคนิกายเถรวาท (หินยาน) และยุคนิกายมหายาน จากการศึกษารวบรวมข้อมูลผู้วิจัยได้พบว่าหลักธรรมคำสอนเรื่องการปฏิบัติธรรมสมาธิแบบอานาปานสติ หนึ่งในมรรคมีองค์ 8 แห่งอริยสัจ 4 อาจจะเป็นหลักธรรมที่ส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ประติมากรรมองค์สตูปเจติยะนี้

คำอธิบายภาพที่ 6 และ 8 ภาพลายเส้นทางจิตภาพหรือจินตนาการจากส่วนบนขององค์สตูปเจติยะทั้ง 2 ยุคสมัย โดยผู้วิจัยได้สร้างรูปร่างของเส้นรอบวงของวงกลมที่มาจากการเล่นตัวของรูปทรงกลม 3 ชั้นที่

ส่วนบนขององค์สถูปเจดีย์ทั้ง 2 ยุคสมัย บ่งบอกถึงทิศทางการเคลื่อนตัวของวงกลมอย่างมีระเบียบที่น่าศึกษา
ยิ่งนัก

การสร้างวัดถ้ำอชันต้ายุคในยุคนิกายเถรวาทหรือยุคแรกได้มุ่งเน้นการรักษาหลักธรรมคำสอนอันบริสุทธิ์
ดั้งเดิมนับแต่ครั้งพุทธกาล มีการรจนาคัมภีร์ขึ้นเพิ่มเติมที่เป็นไปเพื่อรักษาความถูกต้องมั่นคงในหลักธรรม
คำสอน จึงมีแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ศิลปกรรมในลักษณะหรือรูปแบบ (style) ที่แสดงความเรียบ
ง่ายบริสุทธิ์ชัดเจนในการแสดงสัจจะแห่งวัสตุ ด้วยอาศัยรูปทรงทางเรขาคณิตที่ไม่สลับซับซ้อน เพื่อการสื่อสาร
ที่สามารถอธิบายหลักธรรมคำสอนอันบริสุทธิ์ดั้งเดิมได้อย่างถูกต้องชัดเจน สร้างบรรยากาศอันนิ่งสงบ
เหมาะสมแก่การเป็นที่รวมของเหล่าพระอรหันต์และพุทธบริษัทผู้ประพฤติธรรม สนับสนุนการปฏิบัติธรรม
สัมมาสมาธิแบบอานาปานสติ ในขณะที่หลักธรรมคำสอนในยุคมหายานได้มีการรักษาหลักธรรมคำสอนอัน
บริสุทธิ์ดั้งเดิมไว้และได้รจนาคัมภีร์ขึ้นเพิ่มเติมเช่นเดียวกัน ที่มุ่งเน้นการอธิบายขยายความในรายละเอียด
ออกไปให้เป็นที่ยอมรับในวงกว้าง จึงส่งผลต่อแนวคิดในการออกแบบสร้างสรรค์ศิลปกรรมให้มีลักษณะหรือ
รูปแบบที่มีองค์ประกอบศิลปอันวิจิตรตระการตาโดดเด่น มีรายละเอียดจากคัมภีร์ที่รจนารับขึ้นเพิ่มเติม เผยแสดง
ออกมาอย่างชัดเจนให้เป็นที่น่าสนใจต่อมวลชน ศิลปะวัดถ้ำของนิคามหายาน ได้สร้างเอกลักษณ์ทางพุทธ
ศิลป์ให้เกิดขึ้นอย่างมากมายและยังคงสืบทอดถึงปัจจุบัน ทั้งนี้การสร้างวัดถ้ำอชันต้ายุคทั้ง 2 ยุคสมัย ได้เปิด
โอกาสให้พุทธบริษัทของทั้งสองนิกายได้ช่วยกันสร้างงานพุทธศิลปกรรมที่สามารถบันทึกและถ่ายทอด
หลักธรรมคำสอนอันบริสุทธิ์ดั้งเดิมด้วยความเป็นเลิศในชั้นเชิงช่างถวายเป็นสมบัติพุทธศาสนาสืบไป

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มูลนิธิเสถียร พันธังสี. (2554). **วิเคราะห์ประวัติและผลงานศาสตราจารย์พิเศษเสฐียร พันธังสี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- กำจร สุนพงษ์ศรี. (2551). **ประวัติศาสตร์ศิลปะ 1 :ประวัติศาสตร์ศิลปะยุคก่อนประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
- ดร.ชนิดา จันทราศรีไศล. (2557). **หลักฐานธรรมกายในคัมภีร์พุทธโบราณ ฉบับวิชาการ**. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์
การพิมพ์.
- คณะศึกษานุศิษย์หลวงพ่อดาวพิกุล. (2555). **รวมพระธรรมเทศนา พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร)**.
กรุงเทพฯ: เอกพิมพ์ไทย.
- พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต). (2542). **กรณีธรรมกายเอกสารเพื่อธรรมวินัย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระยาอนุมานราชธน, เสถียรโกเศศ. (2515). **ศิลปสงเคราะห์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. (2546). **พุทธศาสนามหายาน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม.